

Aranyzsinórral még a nyúl is elhúzhatja az oroszlánt¹

Tudományos hitelesség és orvosi ars
poetica Daniel Fischer *De terra
medicinalis Tokajensis* című művében

Sipos Eszter

A tekintély alapjainak átrendeződését hozza az a korszak, amely Daniel Fischer (1695–1746) felismerésében is természettudományos hipotézisekben termékeny. A *De terra medicinalis Tokajensis* szerzője egyszerre részese és kritikus a kora tudományos pezsgésének, érvelésében a természettudósi és az orvosi hitvallása egymástól elválaszthatatlanul bontakozik ki. Tevékeny munkássága és különösen az a készsége, amellyel a tudományos diskurzus tárgyát és fogalmi kereteit kijelölni igyekszik, nem kis részben járul hozzá társadalmi felemelkedéséhez. A jelen vizsgálódás alapjául szolgáló, 1732-ben Boroszlóban megjelent értekezésében a tokaji gyógyföldet megismertetésére és gyógyhatásuk tudományosan megalapozott tisztázására vállalkozik, egyszerre tekintve a tudományra erkölcsi és episztemológiai felelősségként.

A boroszlói exuláns² evangélikus lelkész unokája, a késmárki Daniel Fischer tizennégy éves korában Miskolcon tanul magyarul Tunyogi Miklóstól.³ Boroszlói gimnáziumi éveit követően Wittenbergben iratkozik be az egyetemre, ahol

¹ *Aureo laqueo lepus etiam leonem trahat.* Lásd: FISCHER 1732, 110. A szerző fordításában.

² A pozsonyi vértörvényszék felállítása (1673, majd 1674) a rekatolizációt szolgálta, a vallásokat elhagyni nem hajlandó protestáns lelkészeket és tanítókat agyonverték, gályarabságra ítélték, vagy elűzték. Michael Fischer az 1681. évi soproni országgyűlést követően térhetett haza. 1682-ben ismét malduri lelkész, majd Kassán szolgál: CSORBA 2011, 13–14; KATHONA 1988, 83–87.

³ Tunyogi Miklós miskolci rektor. BALOGH 1998.

mestere a tekintélyes Johann Gottfried von Berger (1659–1736) professzor, és 1716-ban doktorál orvostudományból.⁴ 1722-től Liptó, 1726-tól Szepes vármegye tisztiiorvosa, amikor magánorvosi megbízatást kap Csáky Miklós püspök⁵ nagyváradi udvarában; Késmárkon patikája és magániskolája van. A boroszlói *Sammlung*ban⁶ publikál, 1719-ben pedig tagjává választja a német tudóstársaság, az 1693–1730 között augsburgi székhellyel működő Academia Naturae Curiosorum, közismertebb nevén *Leopoldina*, valamint orvostudományi értekezései jelennek meg nyomtatásban. 1730-ban szervezni kezdi egy tudós társaság és tagjai tevékenységén alapuló természettudományos folyóirat, az *Acta Eruditorum Pannonica* alapítását, amelynek megvalósulása, ha a korszellem kedvező is, anyagi forrás híján elmarad.⁷ 1732-ben a gyógyhatásának vélt tokaji földek⁸ terápiás hatásáról ír értekezést. Az ásványi medicina⁹ híre a tokaji aszú ismertségével mérhető Európa-szerte a kora újkorban.¹⁰ Legkorábbi ismert említése a császári udvari orvos, Franz Emerich (1496–1560) 1554-ben megjelent munkájában lelhető fel mint *Tokeyischer Erdreich*.¹¹

A *De terra medicinalis Tokajensis* szerzőjének kritikai hajlama szembeötlő a megismerés határainak feltárására tett kísérleteiben, amelyet a teremtés kérdésében jelöl ki egyértelműen: „egy filozófusra nemcsak az jellemző, hogy mindig fecseg, hanem az is, hogy ahol értelmünket meghaladó dolgokkal találkozunk, bevalljuk tudatlanságunkat.” Noha amikor a pestisről azt vallja, hogy annak „természete és ereje minden emberi értelmet messze felülmúl”, mégis magyarázatba bocsátkozik, és isteni büntetésként keretezve arra a következtetésre jut, hogy ellene nem is hatnak specifikus gyógyszerek.¹² Pontosan úgy, ahogyan 1696-ban a *De praxi medica* első fejezetében Baglivi¹³ vagy 1720-ban a *Positiones de peste* téziseiben Soós Ferenc erdélyi református szuperintendens

⁴ MAGYARY-KOSSA 1929, 47–48.

⁵ Gróf Csáky Miklós Szepes várában született, és ugyanakkor nevezik ki szepesi apátnak, amikor Fischer wittenbergi doktorátusával visszatér Késmárkra, és praktizálni kezd. Lásd: SCHULTHEISZ 2018, 233; GAZDA 2018, 233, valamint <https://lexikon.katolikus.hu/C/Csáky.html> (Megtekintés: 2026. március 9.)

⁶ *Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten*.

⁷ KAPRONCZAY 2007, 121; TARNAI 1956, 46, 49.

⁸ A tokaji gyógyföldről tanulmánykötet született a Tokaj-Hegyalja Egyetem *Europica varietas Tokajensis* könyvsorozatában: N. KIS 2025.

⁹ *Tokaji bőlusz, terra Tokajensis*.

¹⁰ N. KIS 2025, 7–13.

¹¹ A szerző a tokaji medicina minőségét magasztalja. Lásd: EMERICH 1554, DIII.

¹² FISCHER 1732, 13, 94, 97.

¹³ BAGLIVI 1696, 1.

érvel.¹⁴ Wespriemi Istvántól sem idegen a gondviselésre épített premissza, ám szemben Fischerrel a tüneti kezelésen túl is keresi a megoldást, és így válik az oltás lelkes hívévé.¹⁵ Nem lenne könnyű olyan kortársat találni, aki merőben másként vélekedne a járványokkal mérhető csapások okairól, ahogyan Robert Boyle¹⁶ sem a Teremtőben kételkedett. Fischernek ebben a tételében hit és tudomány még kéz a kézben jár, a tudományos munkálkodás motívuma azonban az „igazság szeretete”,¹⁷ és nem igényel szoteriológiai igazolást. A természet-tudományos fejlődés ellenére a 14. század irodalmában széleskörűen tárgyalt fenyegető gondviselés mint pestismagyarázat¹⁸ továbbéléséhez hozzájárul, hogy a közegészségügyi gyakorlatot a kármentő intézkedések jellemzik a 17. század végéig. A prevenciós törekvések körvonalazódásával, illetve a szigorú rendészeti intézkedések bevezetésével a pestis a 18. század végére tűnik el Közép-Európából, érdemi gyógy mód azonban akkor még nem áll rendelkezésre.¹⁹

A megismerés további korlátozó tényezőjeként jelöli meg a tapasztalat hiányát. Saját lehetőségeinek végességét is nyíltan elismeri, amikor kijelenti, hogy „mivel eddig saját tapasztalattal nem rendelkezem... amelyeket az ókori és az elmúlt század orvosai az örmény bolus, a lémnoszi föld és más terra sigillaták hatásáról leírtak, nem akarom a magamévá tenni, nem merem mindaddig meghatározni, hogy mit kell várni tőlük nemcsak a pestis megelőzésében, hanem a kezelésében is”.²⁰ A tekintély csorbulása nélkül szabja át a tudás bizonyosságát a „tudom, hogy mit nem tudok” józan megfontolásának hitelességével. Az antikvitás és az arab tudomány referenciakörpusz, azonban részben a szövegrevízióknak, részben az empirikus igazolás igényének köszönhetően a humanizmus látványosan megingatja vélt tévedhetetlenségét. A *renovatio studiorum* egyik paradigmatis példája az Andreas Vesalius (1514–1564) anatómiai megfigyelései nyomán kikezdhető galénoszi orvoslás hitelességének megkérdőjelezése, ami tekintélyét mégis szinte érintetlenül hagyja. Vesaliust már kortársai is revízió alá vonják,²¹ ahogyan Fischer értekezése is voltaképp az „aranydoktor”

¹⁴ Soós Ferenc (1670–1720) erdélyi református püspök (superintendens) Mózes harmadik könyvét, Ámóst, Habakukot, valamint Máthét idézi. Soós 1720, 20–21.

¹⁵ Wespriemi István (1723–1799) a teremtés és a tudomány összeférhetőségét mint evidenciát nem tárgyalja. WESPRIEMI 1755, 1, 28.

¹⁶ Robert Boyle (1627–1691) számára a kételkedés módszer, amelynek példája a *Chymista scepticus...* című opusa. BOYLE 1668.

¹⁷ BAGLIVI 1696, 5.

¹⁸ PALAZZO 2024, 57.

¹⁹ BALÁZS 2007, 33–34, 67–68; KAPRONCZAY 2014, 31–32.

²⁰ FISCHER 1732, 119.

²¹ Schultheisz Emil részletes rajzát kínálja: SCHULTHEISZ 2018, 123, 163, 170–171, 177; GAZDA 2018, 123, 163, 170–171, 177.

Johann Georg Siegesbeck (1686–1755)²² ellen írt vádirat. A hitelesnek ítélt szakirodalomból merített ismeret szerepe azért továbbra is meghatározó marad, noha mások tapasztalataiból vont következtetéseit óvatosabban fogalmazza meg tudósunk: „Ajánlója és tanácsadója lettem annak, hogy ez helyettesítse az örmény bolust, a lémnoszi földet és a sziléziai terra sigillatát... főként mivel azt látom, hogy a mi földjeinket messze jobbaknak kell tartanunk amazoknál, amint azt már Crato is elismerte az ő korában.”²³

Daniel Fischer nemcsak a megismerés feltételei hiányosságainak, hanem saját tévedéseinek belátására is kész, noha Thomas Hobbes (1588–1679) szerint a tanult emberek nehezen viselik tévedéseik felfedését:²⁴ „de mivel mélyebb ismeretekre tettem szert, ezeket a szellemes álmokat már nem vallom a sajátomnak”. Az önreflexióra való igényében is arról tesz tanúbizonyságot, hogy a tudományos megítélést revízióra nyitott folyamatnak tekinti. Ugyanígy hisz abban, hogy a józan gondolkodás terjeszthető, és a tévedés nem feltétlenül rosszhiszeműségből fakad.²⁵ Naivitással semmi esetre sem vádolható. a tokaji gyógyföldök aranytartalmáról szóló legendák fenntartásában érdekelt „tűz filozófusait”²⁶ egyszerűen „aranydoktoroknak” nevezi, és tudományos tevékenységét traktátusában kifejezetten „a tévedők sokaságával” szembeni küzdelemként értelmezi, miképpen az „pártfogást szül a tévedés számára.”²⁷ Johannes Cratót²⁸ idézve vallja, hogy „[a]z orvosok az ilyen egyszerű gyógymódok képességeit kísérletekkel tegyék próbára, ne nagyon bízzanak mindenféle vásári cédulákban.”²⁹

A fogalomalkotás és a megismerés viszonyát illetően is markánsan állást foglal. Giorgio Baglivit (1668–1707) idézve hangsúlyozza, hogy „[a]zok a dolgok, amelyeknek az alapjai a természetben vannak, azok növekszenek és tökéletesednek, ám azok, amelyek csak véleményen alapulnak, azok váltakoznak, nem gyarapodnak.”³⁰ Ezzel a modern természettudomány alapvetését teszi meg

²² Johann Georg Siegesbeck a tokaji gyógyföldet arany természetűnek tartotta. Fischer munkája terjedelmes részét szenteli Siegesbeck állításai cáfolatának. SIEGESBECK 1721, 525–540; FISCHER 1732, 25, 35, 37–38, 48–52, 57. fejezetek.

²³ FISCHER 1732, 138–139.

²⁴ HOBBS 1651, XXX. fejezet.

²⁵ „mivel semmilyen természettudományos ismerettel nem rendelkeznek, igen könnyen esnek tévedésbe.” FISCHER 1732, 15.

²⁶ Azaz az alkímistákat. FISCHER, 63–64.

²⁷ FISCHER 1732, 121.

²⁸ Levelezéséből is kiolvasható, hogy Johannes Crato von Krafftheim (1519–1585) számára nem volt ismeretlen a tokaji gyógyföld. ORBÁN 2025, 89, 94, 101.

²⁹ Crato mellett ugyanítt Daniel Sennert (1572–1637) szavait is idézi: „Jobb... a földek erejét kísérletekkel igazolni.” FISCHER 1732, 123; CRATO 1614, 533; SENNERT 1618, 351.

³⁰ FISCHER 1732, 2; BAGLIVI 1696, 100.

mércének, ami már a hippokratészi iskolának is sajátja.³¹ Noha a tekintély szerepe még meghatározó marad, a 12. század virágzó tudományos szellemisége szintén ezekből a gyökerekből táplálkozva örökíti tovább a kérdésfelvetés alapjává tett természettudományos szemléletet.³² A készmárki tudós voltaképp ennek szellemében fogalmazza meg tanácsát: „hasznosabban járnának el, ha a testek oldódása során keletkező dolgokat csak feljegyeznék és nem általánosítanak egyből azokat, hogy aztán teljes egészében minden testre alkalmazzák.” A megismerés Fischer gyakorlatában megfigyeléshez kötött folyamat, amely ugyanolyan jelentős, mint a rendszeralkotás. Meggyőződése szerint a fogalmi differenciálás a megismerést hivatott szolgálni, és kártékonynak tartja az öncélú, a tárgyat elhomályosító pusztán nyelvi formalizmust. Ebből következően a fogalomalkotást is a tárgyi igazolhatóság normájához köti. A megismerés hézagjait kitöltő fogalmak használatával szemben ilyen módon kritikus: „A létezőket ugyanis, ahogy a filozófia egészében, különösen pedig a természetfilozófiában, főként pedig az orvosfilozófiában, nem szabad a szükségesen túl megsokszorozni.”³³

Értekezésének gyakorlati célja, a *terrae medicinales Tokajenses*³⁴ természetének és hatásainak bemutatása is ebbe az irányba mutat. A tokaji gyógyföldet leválasztani igyekszik a csodaszereket övező túlzó dicséretekről mint reflektálatlan hagyományokról, hogy részletező, rendszerező munkamódszerére jellemző módon, a javallat és ellenjavallat eseteit fejezeteken át tárgyalja.³⁵ A természetbölcselet munkára rest „fecsegői” ezért nála kíméletlen bíráló alá esnek abból a meggyőződéséből fakadóan, hogy a tudós nem lehet tétlen szemlélő,³⁶ csak megfigyelések és körültekintő kísérletek sora vezetheti megállapításokra. Baglivi még polemizál a ráaggatott „empirikus” címke miatt,³⁷ valójában sem a ráció, sem az empiria³⁸ nincs ellenére, miképpen Fischer is leghitelesebben eklektikusként írható le a kategóriák abszolutizálásának szükségszerűsége nélkül.³⁹ A reneszánszban az ember és a természet viszonya oly módon változik,⁴⁰ hogy az ember szemlélődő pozíciója meghatározza kívülállását, amelynek a rá-

³¹ SCHULTHEISZ 2018, I. 24; GAZDA 2018, I. 24.

³² SIRAI 1980, 158.

³³ FISCHER 1732, 23, 43–45, 109.

³⁴ tokaji gyógyföld

³⁵ FISCHER 1732, 60–65, 69–70. fejezetek.

³⁶ FISCHER 1732, 10.

³⁷ BAGLIVI 1696, 6.

³⁸ Amennyiben nem azonos az elméleti megalapozottság hiányával. ANDRAULT 2018, 16.

³⁹ Schultheisz Emil eklektikus-rationalistaként írja le. SCHULTHEISZ 2018, II. 284; GAZDA 2018, II. 284; HELL 2012, 29, 33; ANDRAULT 2018, 1, 20; WOLFE 2012, 11; FISCHER 1732, 3.

⁴⁰ Ez a változás a reneszánsz kerteken szembetűnő. HERCZEG 2008, 19.

ció-obszerváció polémia a tünete. Míg az ember – magát a természetén kívűl értelmező szemlélő – testét és működésének rendjét mint gépezetet leírhatónak véli,⁴¹ a betegségek mint a természet körébe tartozó feltárássra váró jelenségek a megfigyelő pozícióját igénylik. A skolasztikus hagyományt kiszorítják az anatómiai ismereteken alapuló elméletek, mégsem elegendők a gyógyításhoz, amíg a betegségek lefolyásáról szerzett képet elhomályosítja a szokásokon alapuló orvosi gyakorlat. Korának „természetfilozófusait” Fischer nemcsak felkészületlenséggel és türelmetlenséggel, hanem olykor komolytalan szándékokkal⁴² is vádolja, élesen megkülönböztetve őket a *scientia* valódi művelőitől. Azonban tekintélye okán az antikvitást felmenti ítélete alól, „mivel még nem állt rendelkezésre annyi kémiai, mechanikai kísérlet, orvosi fizikai, anatómiai és optikai megfigyelés.”⁴³ Az ókori tudományos művek gyakorlati vonatkozásban ezért mint történeti dokumentumok érdekesek a felvilágosodás tudósa számára.⁴⁴

Az orvosi hivatás értelmezésében a fegyelem és a felelősség fogalma az iránymutató. Az egészséget vagy a beteg gyógyulási esélyeit kockáztató magatartást összeegyeztethetetlennek tekintti a jó orvosi gyakorlattal, fakadjon akár felkészületlenségből, amit számos kortársának felró, vagy hagyománytiszteletből, mint Diana papjai esetében. A kapzsiságot, amivel az „aranydoktorokat” vádolja, ugyanilyen súlyos vétségként értékeli. Meg kell jegyezni, hogy a lémnoszi föld „pogány kultuszból” eredő kecskepecsétjét éppúgy babonás népszerűsítő fogásnak tekintti, mint a máltai *terra sigillaták*⁴⁵ szentképes megjelölését.⁴⁶ Terápiás alkalmasságukon túl a tokaji gyógyföldek előnyét éppen abban látja, hogy eredetük ellenőrizhetőbb, ráadásul a hazai beszerzésnek köszönhetően olcsóbbak és hozzáférhetőbbek is. E ponton a hazai források értéke mellett hosszan érvelő patrióta is megmutatkozik.⁴⁷

Elrettentő példaként említi a tájékozatlanság hírnévvel összefonódó minősített esetét, ami úgy tűnik, sokszázados jelenség a tudományos irodalomban: „a hírnév vágyával vezérelve nem figyelnek arra, hogy amit le akarnak írni vagy... máshonnan össze akarnak szedgetni, az biztos is legyen... arra irányul a szándékuk, hogy saját magukat a tudomány világában hősként tüntessék fel, és ne tűnjenek tétleneknek vagy olyanoknak, akiknek nincs fogalmuk a dolgokról...

⁴¹ A iatromechanika, a iatrokémia és a iatromatematika eszközével a boncasztal kontrollált terrepén.

⁴² FISCHER 1732, 1.

⁴³ FISCHER 1732, 1–2.

⁴⁴ Schultheisz Emil szerint a felvilágosodás az ókori tudományos örökség meghaladásnak a szakasza. SCHULTHEISZ 2018, 168, 425; GAZDA 2018, 168, 425.

⁴⁵ Pecsételt föld. Valójában nem feltétlenül hordozott pecsétet. SIPOS 2025, 112.

⁴⁶ FISCHER 1732, 40–42.

⁴⁷ FISCHER 1732, 138–142.

megelégednek azzal, hogy ez vagy az említette őket”.⁴⁸ Fischer szerint ezek a tudósok olyan közről láttak gyógyföldet, mint Don Quijote de la Mancha az ő Dulcineáját, sőt ugyanannyit tudnak mesélni is róla. Ezzel szemben az alapos orvos ismérve nála az, ha elsősorban a természet forrásaiból merít, és nem hagyatkozik kizárólag tekintélyes szerzők műveire. Erről August Bachmann (Augustus Quirinus Rivinus, 1652–1723) véleményét idézi: „nem nagy mesterség, ha valaki kilenc könyvből egy tizediket, mégpedig meglehetősen terjedelmeset össze tud írni”.⁴⁹ Fischer véleménye szerint ennek a gyakorlatnak a következménye az, hogy egy-egy betegségre válogatás nélkül ajánlják a korábban javasolt összes gyógyírt, holott az esethez igazított indikáció jóval nagyobb eredménnyel kecsegtet. Ez azonban felkészültséget kíván, olyan orvost, akiben megfogalmazódik a megismerés igénye, és aki praxisában empirikus validálást alkalmaz.⁵⁰ Hitelességét nem kis részben saját kutatásaira alapozottan építi. Eredményeit a kora újkor tudósának nem érdeke eltitkolni, miképpen a publikációi nemcsak felkészültségének látható bizonyítékai, hanem tekintélyének közvetítői is. Vizsgálódásai hasonlóképp nem titokzatos eredőkön nyugszanak, és eredményeit sem rejtett összefüggésekre, hanem a korra jellemző mechanikus, részben kemiátriai szemléleti keretre építve foglalja rendszerbe: „A tokaji gyógyföldeknek tulajdonított hatások... a részeiknek, amelyekből állnak, a lényegéből és a szerkezetéből erednek és ezekből vezethetők le.”⁵¹

A gyógymódokkal szemben támasztott elvárásai ugyancsak pontosan körvonalazhatók. Heinrich Henricust idézve olyan terápiaelméleti kritériumokat sorol fel, amelyek szerint a megfelelő szerek „(1.) ne legyenek minden betegségre alkalmazhatók, hogy (2.) gyorsan, biztosan és folytonosan segítsenek és enyhítsenek a betegségen, de úgy, hogy (3.) nem változtatják meg, nem üresítik ki, hanem csak (4.) csillapítják a mozgásokat és (5.) semmiképpen sem okoznak ártalmasokat”.⁵² Ha a harmadik és negyedik feltétel iatromechanikai fogalmi kerete⁵³ nem is feleltethető meg közvetlenül mai ismereteinknek, a körütekintés szándéka és a radikális beavatkozással szembeni fenntartása világosan kirajzolódik belőlük. Univerzális gyógyszer nem létezik Fischer szótárában.

Az oki kezelés elsőbbsége ezért különösen hangsúlyosan jelenik meg ars poeticájában: „hiábavaló minden erő megőrzésére vagy segítésére irányuló

⁴⁸ FISCHER 1732, 81.

⁴⁹ FISCHER 1732, 82; RIVINUS (Bachmann) 1690, 1.

⁵⁰ Georg Emmerichet (1665–1727) idézi. FISCHER 1732, 84; EMMERICH § II.

⁵¹ FISCHER 1732, 118.

⁵² FISCHER 1732, 93–94; HENRICUS 1713, 10–13.

⁵³ Descartes mint mechanikus gépezetet írja le a testi funkciókat, így az idegek működését, amelyet apró *motusok* működtetnek. DESCARTES 1722, Pars Quarta.

igyekezet, hacsak ... nem szüntetjük meg és nem távolítjuk el a testből a betegséget kiváltó okokat.”⁵⁴ Annak belátása pedig, hogy „a természet a lehető legtöbb alany esetében többet ér el, mint maguk a gyógyszerek”,⁵⁵ az expektatív terápiát nem pusztá passzivitásként, hanem a test reakcióit figyelő, mérlegelő és csak szükség esetén beavatkozó orvosi magatartásként alapozza meg. Ez a szemlélet összhangban áll Gidion Harvey (1636–1640 k.–1700–1702 k.) felfogásával, aki szerint a gyakorló orvosoknak „arra kell figyelniük, hogy a válságos állapot megszűnésének a módját helyesen figyeljék meg és a természetet kiváló működésében ne gátolják vagy zavarják vagy akadályozzák gyógyszereikkel, de legyen idejük az óvatos várakozásra.” Ugyanezt az elvet erősíti a hippokratészi tétel is, miszerint „amerre a természet tart, oda vezessék is el”.⁵⁶ Ilyen módon az újonnan megjelenő járványok kezelésében is a feszült figyelem, nem pedig a megfontolatlan beavatkozás vezethet kulcsfontosságú felismerésekhez, ahogy erről Baglivi⁵⁷ vagy az értekezésben idézett sorokban Thomas Sydenham (1624–1689) vall.⁵⁸

Mindeközben a tüneti kezelés hasznosságát sem tagadja. A tokaji gyógyföldről azt írja, hogy „az állandó lázak legfőbb fajtájában, magában a pestisben is, tudniillik adott esetekben, amelyekben a tünetek megkövetelik a használatát, valamilyen segítséget tud nyújtani”. Ugyanakkor az ókori hagyománnyal ellentétesen terápiás értékét nem a mérgekkel szembeni hatásosságuknak, hanem az emésztőrendszerre gyakorolt hatásuknak tulajdonítja.⁵⁹

A gyógymódok értékelésében nem elégszik meg a javallatok felsorolásával. A lehetséges ártalmak feltárását is a felelős orvosi tudás részének tekinti: „nem elég a természettudományban és főként nem a gyógyítás tudományban, hogy csak azt tudjuk, hogy mi mit használ, hanem arra is törekszünk, hogy azt is kifejtsük, miként árt, hogy a használata során óvatosabbak legyenek a gyógyítás tudományának művelői.”⁶⁰

Az orvossal szemben támasztott elvárásai nem kevésbé összetettek. Azt kívánja meg, hogy az elméleti pallérozottság gyakorlati jártassággal társuljon: „A filozófia ugyanis meg fogja neked mutatni az utakat, de a munkákban való gyakorlás fog képessé tenni arra, hogy használni tudd a dolgokat.”⁶¹ A tisztességes

⁵⁴ FISCHER 1732, 97.

⁵⁵ FISCHER 1732, 100.

⁵⁶ FISCHER 1732, 116–117.

⁵⁷ BAGLIVI 1696, 157–158.

⁵⁸ FISCHER 1732, 116; SYDENHAM 1726, 43.

⁵⁹ FISCHER 1732, 118–121.

⁶⁰ FISCHER 1732, 142–143.

⁶¹ Iszokratész (Kr. e. 436– Kr. e. 338) Nikoklészhez írt beszédéből. FISCHER 1732, 123.

orvoslásról alkotott képe nem független attól a természetszemlélettől, amelyet Berger vall: „köztudott már, hogy az élő testben a szilárd és a folyékony részek összetételén kívül semmi sem található és ezeknek a részeknek mechanikus elrendezésén és kölcsönös mozgásán kívül semmi más nem szükséges az emberi élethez”.⁶² A Bagliviével rokon mechanikus szemléleti keret alapján utasítja el a iatrokéimiai *archaeusra* vagy *spiritus vitalisra*, a *principiumokra*, valamint az égitestek és a velük kapcsolatba hozott fémek hatására épített magyarázatokat.⁶³ A gyógyítás nála nem lehet spekulatív vállalkozás, el kell tudni számolni a döntésekkel, és felelősséggel mindenekelőtt a beteg bizalmát kell megszolgálni.⁶⁴ Ezért tartja fontosnak, hogy a gyakorló orvosok „megtanuljanak a felebarátjukkal lelkiismeretesebben bánni, és ne végezzenek ilyen halálos kísérleteket, még kevésbé adjanak drága áron olyan segítséget, amely megbízhatatlan”.⁶⁵ A 16. századból számos példa ismeretes nyilvános kísérletekről, amelyek során elítélt bűnözőkön próbálnak ki új terápiákat. A jelenség a megbízható források hiányáról tanúskodik, amitől a 18. században is szenvednek az orvosok. Csofodaszerekkel házáló szélhámosok akár nagy tekintélyű ajánlóknak tulajdonított igazolásokkal is kínálják portékáikat.⁶⁶ Fischer azt tanácsolja, hogy „óvatosabbak legyenek, akik ilyen, kuruzslók szokásának megfelelően, cédulákon ajánlott gyógyszereket vásárolnak”,⁶⁷ amiből az is kiolvasható, hogy a magára valamit is adó tudós orvos hitelét nem vásári hirdetések, hanem nyilvánosan ellenőrizhető, rangos fórumokon közzétett eredmények alapozzák meg. A gyógyszerkészítést és kereskedelmüket Fischer korában már a helytartótanács rendeletei szabályozzák.⁶⁸ Saját gyakorlatában példaértékűen jelenik meg a tudományos kutatásai révén tekintélyre szert tevő orvos, akinek Késmárkon nemcsak gyógyszer-tára és orvosképző magániskolája működik, hanem rendszeresen hozzájárul a tudományos szakirodalom gyarapításához is.

Az orvostársadalom bajait újra csak Bergert idézve tovább részletezi: „a gyógyszerészek tudatlansága és vakmerősége nagy, az álnoksága pedig még nagyobb, ám mindazoknak a legnagyobb a bűne, akik nem átallanak az emberek

⁶² FISCHER 1732, 108–109; BERGER 1709.

⁶³ Santorio Santorio (1561–1636) évtizedeken át végez méréseket az emberi testen. Schultheisz Emil szerint munkásságnak meghatározó szerepe van abban, hogy a padovai iskola révén terjedt a szilárdkórtan. SCHULTHEISZ 2018, I. 426; GAZDA 2018, I. 426; FISCHER 1732, 104–107, 109.

⁶⁴ FISCHER 1732, 102; SYDENHAM 1726, 43.

⁶⁵ FISCHER 1732, 102.

⁶⁶ RANKIN 2021, 14–16.

⁶⁷ FISCHER 1732, 102.

⁶⁸ KAPRONCZAY 2007, 58.

élete árán nyereszskedni.”⁶⁹ Ezzel függ össze az aranykészítmények népszerűségének bírálata is: „az orvosoknak erősítőszerként szolgálnak a rendkívüli rokonszenvük miatt, amelyet az erszényeik iránt éreznek”.⁷⁰ A Fischer orvostetikai példaképeként többször idézett Sydenham olyan orvoseszményt testesít meg, akiben a szakmai hozzáértés felelősséggel és erkölcsi fegyelemmel társul, azaz „jó polgár és bölcs ember”.⁷¹ Ezzel összhangban Daniel Ludwig figyelmeztetését idézve azt tanácsolja, hogy az orvosok „inkább a gyógyszerekből csináljanak maguknak aranyat, mint az aranyból gyógyszereket”.⁷² Ha ugyanis az arany valóban hathatós gyógyír volna, „az egész világnak ezekkel a csodálatra méltó hatásokkal kellene teli lennie”.⁷³ Öszinteségének és orvostetikai meggyőződésének beszédes jele, ahogyan a tokaji gyógyföldek alkalmazhatóságáról összegzően így vall: „Egészeiben véve több esetet tudnék felhozni, amikor a földjeink valamilyen kellemetlenséget okoznak.”⁷⁴

Még ha Fischer alábbi megjegyzésének nincs is közvetlen gyakorlati tétje, szociális érzékenységről⁷⁵ és a táplálkozás jelentőségébe vetett hitéről tesz tanúbizonyságot, amikor azzal a gondolattal játszik, hogy amennyiben a tokaji gyógyföld valóban aranyat tartalmazna: „Az aranyrészeket inkább nyerjék ki a kohászat révén és inkább osszák szét a szegény betegek között, minthogy orvosi célra használják, hiszen ez felesleges, sőt megtevesztő és felelőtlen lenne, ugyanis inkább a rászorulókat javára válnék, ha megfelelő, aranyon vásárolt étellel tudnának táplálkozni az orvosok előírásának megfelelően. Így akár az étrendjük önmagában olyan hatást tudna kifejteni a betegségeikben, amelyet soha nem tudtak volna elérni az arany vagy annak a tinktúrájának a használatával.”⁷⁶

Jelképes erejű, hogy farmakológiai értekezését Hippokratésznek⁷⁷ a gyógy-módokról és az orvoslásról szóló megállapításával zárja: „Amelyek használtak, azok a helyes használat miatt használtak... amelyek ártanak, éppúgy tanúsítják, mint amelyek használnak, hogy az orvoslás az tudomány.”⁷⁸ Széles körű tudományos műveltsége, orvosi gyakorlatának empirikus megalapozottsága, a kö-

⁶⁹ FISCHER 1732, 104.

⁷⁰ FISCHER 1732, 111.

⁷¹ FISCHER 1732, 103.

⁷² FISCHER 1732, 111; LUDWIG 1685, 293.

⁷³ Georg Ernst Stahl (1659–1734) idézi. FISCHER 1732, 98; STAHL 1711, 33.

⁷⁴ FISCHER 1732, 137.

⁷⁵ Városi és vármegyei orvosként Fischer azokat is gyógyítani hivatott, akik nem tudják megfizetni díjazását. Magániskolája növendékeivel látja el a késmárki rászorulókat. SCHULTHEISZ 2018, II. 284; GAZDA 2018, II. 284.

⁷⁶ FISCHER 1732, 111.

⁷⁷ Kósi Hippokratész (Kr. e. 460–Kr. e. 377 k.)

⁷⁸ FISCHER 1732, 144.

rültekintő gyógyítás mellett tett hite és szerteágazó, gazdag munkássága révén Daniel Fischer méltán nevezhető a tudomány nagy tekintélyű művelőjének.

Jelen vizsgálódás arra vállalkozott, hogy Daniel Fischer késmárki gyógyszerész, nagyváradi püspöki udvari orvos, Liptó és Szepes vármegyei főorvos ars poeticáját felvázolja a szerző tokaji gyógyföldről írt, 18. századi munkájában megfogalmazott személyes és tudományos reflexiói alapján. A szöveg tanúsága szerint Fischer önértelmezése nem csupán a következetes, rációra alapozott gyógyítói praxis és az empirikus tájékozottság jegyeit viseli, hanem olyan hitelesség-felfogást is közvetít, amelyben a tekintély nem örökölt kategória, legitimációját nem a tradíció, hanem a szakmai nyilvánosságban érvényesíthető tudományos teljesítmény alapozza meg. A tokaji gyógyföld nem pusztán medicinális kuriózum, hanem a 18. századi tudományos paradigma részeként értelmezhető esettanulmány. Miközben Fischer szerzői tekintélyét megerősíti, a tokaji gyógyföld megítélésének hanyatlása kezdetét veszi az európai felvilágosult tudományosság diskurzusába ágyazottan. Ez a rövid vázlat tisztelgés a tudományos horizont előtt, amelynek tágasságát egy kivételes, könyvhalMON OKtató tudós életműve példázza.

Hivatkozott irodalom

- ANDRAULT 2018 — ANDRAULT, Raphaële, What does it mean to be an Empiricist in Medicine? Baglivi's Praxis Medica (1696) = *What Does it Mean to be an Empiricist? Empiricisms in Eighteenth Century Sciences*, eds. Siegfried Bodenmann, Anne-Lise Rey, Springer, 2018, 169–188.
- BAGLIVI 1696 – BAGLIVI, Giorgio, *De praxi medica ad priscam observandi rationem ravocanda*, Romae, Domenico Antonio Ercole, 1696.
- BALÁZS 2007 – BALÁZS Péter, *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alapelvetek I.*, Piliscsaba, Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007.
- BALOGH 1998 – BALOGH Judit, *A reformáció Miskolcon = Miskolc története II. köt. 1526–1702-ig*, szerk. Szakály Ferenc, Tóth Péter, Miskolc, BAZ Megyei Levéltár, Herman Ottó Múzeum, 1998, 441–506.
- BERGER 1709 – BERGER, Johann Gottfried von, *Dissertatio inauguralis de vita et morte*, Vitembergae, Prelo Gerdesiano, 1709.
- BOYLE 1668 – BOYLE, Robert, *Chymista scepticus vel dubia et paradoxa chymico-physica circa Spagyricorum principia vulgo dicta hypostatica, prout proponi et propugnati solent a turba alchymistarum*, Roterdami, Arnout Leers, 1668.

- CRATO 1614 – CRATO von Krafftheim, Johannes, *Commentarius de vera praecavendi et curandi febrem pestilentem et contagiosam ratione*, in *Consiliorum et epistolarum medicinalium Joh. Cratonis a Kraftheim, archiatri Caesarei et aliorum praesentissimorum medicorum liber quartus*, Hanoviae, Johann Aubry, 1614.
- CSORBA 2011 – CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában, A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen, Bp., Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Kálvin, 2011.
- DESCARTES 1644 – DESCARTES, René, *Principia philosophiae*, Amstelodami, Lodewijk Elzevier, 1644.
- EMERICH 1554 – EMERICH, Franz, *Ratschlag zu[r] verhüetung, mit Gottes hilff zuuor, Pestilentzischer ansuechung sambt seinen zufalen*, Wienn, Michael Zimmermann, 1554.
- EMMERICH 1693 – EMMERICH, Georg (praeses), Crockisius, Christian Friedrich (respondens), *Dissertatio medica de ratione et experientia medica*, Kaliningrad, Reusner Friedrich Erben, 1693.
- FISCHER 1732 – FISCHER, Daniel, *De terra medicinali Tokayensi*, Wratislavia, Michael Huber, 1732.
- GAZDA (szerk.), *Schultheisz, 2017 – Prof. Schultheisz Emil magyar nyelvű és idegen nyelvű orvostörténeti írásai*, szerk. Gazda István, Bp., Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2017.
- GAZDA (szerk.), *Schultheisz, 2018 – Schultheisz Emil orvostörténeti tanulmányai*, I, II. köt., szerk. Gazda István, Bp., Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, Magyar Orvostörténelmi Társaság, MTA Orvostörténeti Munkabizottsága, 2018.
- HELL 2012 – HELL Judit, *Iskolafilozófia a 18. századi Magyarországon*, in *Docere et movere, Bölcsészeti- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára*, főszerk. Illésné Kovács Mária, Miskolc, 2012, 29–35.
- HENRICUS 1713 – HENRICUS, Heinrich, *De usu corticis chinae febrifugo cauto ac suspect*, Halae Magdeburgicae, Salfeld, 1713.
- HOBBS 1651 – HOBBS, Thomas, *Leviathan or the Matter, Forme, & Power of a Common-Wealth Ecclesiastical and Civill*, London, Andrew Crooke, 1651.
- KAPRONCZAY 2007 – KAPRONCZAY Katalin, *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Semmelweis Egyetem Levéltára, 2007 (A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárának kiadványai, 4).

- KAPRONCZAY 2014 – KAPRONCZAY Károly, *A XVIII. századi nagy járványok szerepe a felvilágosult abszolutizmus preventív egészségügyi törvényeinek megalkotásában* = *Interdiszciplináris Magyar Egészségügy*, 13(2014/), 30–37.
- KATHONA 1988 – KATHONA Géza, *Magyarországi evangélikus exulánsok a gyászévtizedben* = *Lelkipásztor*, 63(1988/2), 83–92.
- N. KIS 2025 – N. KIS Tímea, *A tokaji bólusz és növényi arany kora újkori receptiótörténete* = *A gyógyhatásúnak vélt tokaji bólusz kora újkori története*, szerk. N. Kis Tímea, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2025 (*Europica varietas Tokajensis, De vineis et vinis Hungariae – Magyar borászattörténeti könyvtár*, II), 7–53. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-479-0>
- LUDWIG 1685 – LUDWIG, Daniel, *De pharmacia moderno seculo applicanda, Dissertationes III.*, Gothae, Christoph Reyher, 1685.
- MAGYARY-KOSSA 1929 – MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek: értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929.
- ORBÁN 2025 – ORBÁN Áron, *A terra Tokajensis a késő 16. századi humanista levelezésben* = *A gyógyhatásúnak vélt tokaji bólusz kora újkori története*, szerk. N. Kis Tímea, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2025 (*Europica varietas Tokajensis, De vineis et vinis Hungariae – Magyar borászattörténeti könyvtár*, II), 85–98. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-479-0>
- PALAZZO 2024 – PALAZZO, Alessandro, *Pestilences and Contagious Diseases in the Middle Ages, Albert the Great and the Fourteenth-Century Plague Treatises* = *Epidemics and Pandemics, Philosophical Perspectives*, eds. Alessandro Palazzo, Michele Nicoletti, Turnhout, Brepols, 2024, 53–103.
- RANKIN 2021 – RANKIN, Alisha, *The Poison Trials, Wonder Drugs, Experiment, and the Battle for Authority in Renaissance Science*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 2021.
- RIVINUS 1690 – RIVINUS, Augustus Quirinus, *Introductio generalis in rem herbariam*, Lipsiae, Christoph Günther, 1690.
- SCHULTHEISZ 2017 – SCHULTHEISZ Emil, *Magyar nyelvű és idegen nyelvű orvostörténeti írásai*, szerk. Gazda István, Bp., Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2017.
- SCHULTHEISZ 2018 – SCHULTHEISZ Emil, *Orvostörténeti tanulmányai* I, II. köt., szerk. Gazda István Bp., Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, Magyar Orvostörténelmi Társaság, MTA Orvostörténeti Munkabizottsága, 2018.

- SENNERT 1618 – SENNERT, Daniel, *Epitome naturalis scientiae*, Wittebergae, imp. Caspari Heiden bibliopol, Nicolas Baili, 1618.
- SIPOS 2025 – SIPOS Eszter, *A tokaji „föld” a 18. század tudományos gondolkodásában = A gyógyhatásúnak vélt tokaji bólusz kora újkori története*, szerk. N. Kis Tímea, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2025 (Europica varietas Tokajensis, De vineis et vinis Hungariae – Magyar borászattörténeti könyvtár, II), 105–124. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-479-0>
- SIRAISI 1980 – SIRAISI, Nancy, *Reflections on Italian Medical Writings of the Fourteenth and Fifteenth Centuries = Annals of the New York Academy of Sciences*, 412(1983/1), 155–168.
- SOÓS 1720 – SOÓS Ferenc, *Positiones de peste*, Claudipoli, Samuel Pap Telegdi, 1720.
- STAHL 1711 – STAHL, Georg Ernst, *Dissertatio inauguralis medica de viribus*, Halae Magdeburgicae, Christian Henckel, 1711.
- SYDENHAM 1726 – SYDENHAM, Thomas, *Observationes medicae circa morborum acutorum historiam et curationem*, In *Opera univers*, Lugduni Batavorum, Johannes van Kerckhem, 1726.
- TARNAI 1956 – TARNAI Andor, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve = Magyar Könyvszemle*, 72(1956/1–4), 32–49.
- WESZPRÉMI 1755 – WESZPRÉMI István, *Tentamen de inoculanda peste*, Londini, Joannis Tuach, 1755.
- WOLFE 2012 – WOLFE, Charles T., *Teleomechanism redux?, Functional physiology and hybrid models of Life in early modern natural philosophy = Gesnerus*, 71(2014/2), 290–307.